

KULOLCHILIK TERMINLARINING LEKSIK-SEMANTIK GURUHLARI

Sariyev Sherzod

*O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti,**Samarqand, O‘zbekiston**<https://orcid.org/0000-0002-7607-364X>**e-mail: sherzodsariyev@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kulolchilikning paydo bo‘lishi va ishlab chiqarish jarayonlari, shuningdek, to‘plangan materiallar asosida kulolchilik terminlarining leksik-semantik guruhga bo‘linishi. Xalq hunarmandchiligining muhim tarmog‘i bo‘lgan kulolchilik atamalarining semantik xususiyatlarini o‘rganish bilan bir qatorda ularning lug‘aviy ma‘nolarini o‘rganish bugungi kunda juda dolzarb hisoblanadi.*

Tayanch so‘z va iboralar: *kulolchilik, leksik-semantik guruh, mahsulot, atama, terminologiya, kasb, loy, naqsh, rang, tuproq, gil.*

Annotation: *This article expresses an opinion on the conditions for the emergence of pottery and the production processes of pottery, as well as a classification of pottery terms used in the works of Alisher Navoi. Based on the collected materials, pottery terms were divided into 22 lexical-semantic groups. Besides studying the semantic features of pottery terms, which is an important branch of folk craft, the study of their dictionary meanings is considered very relevant today.*

Key words: *pottery, ceramics, lexical-semantic group, product, term, terminological, occupation, semantics, pattern, color, soil, clay.*

Ma‘lumki, inson ibtidoiy jamoa tuzumidan boshlab, oziga yashash uchun qulay bo‘lgan sharoit yaratishga harakat qilib kelgan. Jumladan, ovqatlanishga bo‘lgan ehtiyojini qondirishda maxsus buyumlardan foydalangan. Tuproqdan idish tayyorlashni odamlar neolit davri boshlaridayoq (mil. av. 5 ming yillik) o‘zlashtirgani ma‘lum. Dastlab kulolchilik bilan ayollar shug‘ullangan. Mil. av. 4-ming yillik oxirlari (Mesopotamiya)da va 3-mingyillik boshlari (Misr)da kulolchilik charxi ixtiro qilingan. Shundan keyin kulolchilik bilan erkaklar shug‘ullana boshlagan (idishlar maxsus o‘choq va xumdonda pishirilgan). XIII-XII asrlarda Movarounnahrning barcha tog‘li tumanlarida yashovchi xalqlarda kulolchilik ancha rivojlanganini arxeologik topilmalar tasdiqlaydi. Ayniqsa, XIV–VIII-asrlarda soha keng taraqqiy topgan. Kulolchilik mahsulotlari asrlar osha davr talabiga mos ravishda o‘zgara bordi. O‘rta Osiyoda suvga bo‘lgan katta ehtiyoj sopol idishlar ko‘payishiga olib keldi. Ammo Rossiyadan arzon chinni mahsulotlarining ko‘p keltirilishi kulolchilikka salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Shunday bo‘lsa-da shu bugungi kungacha kulolchilik yetib keldi.

Kulolchilikda asosiy xomashyo - tuproq. Kelib chiqishi va tarkibi turlicha tuproqlardan har xil mahsulotlar uchun loy tayyorlanadi. Loy ikki soatcha oyoq bilan

tepilib, mushtlab, pishitiladi. Keyin nam matoga o‘rab qo‘yiladi. Keyingi kuni yana bir soatcha pishitilgach, idish tayyorlashga kirishiladi. Loy qancha ko‘p pishitilsa, sopolning sifati shuncha yaxshi bo‘ladi. Kulolchilik charxi katta va kichik ikki yog‘och g‘ildirakdan iborat, yog‘och o‘q bilan o‘zaro birlashtirilgan. Kulol pastdagi katta g‘ildirakni oyog‘i bilan aylantirib turadi. Yuqoridagi g‘ildirakning ustiga loy qo‘yadi, unda idish tayyorlaydi. Tayyorlangan idishlar quritilib, xumdonda pishitiladi. Sirlanadiganlari sirlanadi, so‘ng yana bir marta xumdonda qizdiriladi. Kulolchilikda idishlarga qoramtir yaltiroq tus berish uchun qo‘rg‘oshindan foydalanishgan. Lagan naqshlari qalami texnikasida chizilgan, nafis, jimjimador naqshlar ishlangan. O‘yinchoqlar xumdonda pishirib olingan, o‘yinchoq tayyorlaydigan xumdon pastida temir panjarasi bor to‘g‘ri burchakli pechkadan iborat bo‘lgan.

Bu ehtiyojni o‘tovchi buyumlar majmuining umumiy nomi o‘zbek adabiy tilida kosa-tovoq juft so‘zi bilan ifodalanadi. O‘zbek tilida bu so‘z umumiylikni bildirib, uning tarkibiga bir kator til birliklari birlashadi. Eng kadimgi davrlarda kosa yoki tovok vazifasini kulolchilik buyumlari egallagan. Hatto o‘tmishda qozonlar ham dastlab sopol dan yasalganligi haqida ma‘lumotlar bor. Shunday ekan kulolchilik leksikasi tizimiga kiruvchi birliklarini mavzuiy jihatdan tasnif etish, shu asosda sohaga oid so‘z va boshqa birliklarni kompleks o‘rganish imkoniyati mavjud.

Biz ushbu maqolamizda kulolchilik mahsulotlarin yetkazib beruvchi kasb egalari nutqida uchrovchi soha terminlarining semantik xususiyatlari xususida fikr yurishga harakat qilamiz.

Jahon va o‘zbek tilshunosligida lug‘aviy qatlamlarni leksik-semantik guruhlariga ajratib tadqiq etish G. Shur, Yu.Karaulov, Proxorova V., Tixonov N., Karaulov, D.Bozorova, E. Begmatov, T.Tursonova, E.Begmatov, X.Jabbarov, Sh. Nurullayeva, M. Abdiyevlarning tadqiqotlarida guruhlashtirishning afzallik tomonlari xususida fikr bildirilgan¹.

Qadimdan o‘tmish avlodlarimiz, xususan allomalarimiz hunarmandchilik, jumladan kulolchilik bilan shug‘ullanishgan. Amir Temurning ustozlaridan biri Shamsiddin kulol nomi bilan mashhur bo‘lgan. XV asr manbalarida ham kulolchilikka oid ko‘plab terminlar uchraydi. Alisher Navoiyning “Nasoyimul muhabbat” va “Majoilisun nafa’is” asarlarida ham ijodkorlarning ko‘pchiligi kulolchilik bilan shug‘ullanishganligi haqida ma‘lumot berilgan. Bu esa Alisher Navoiyning o‘zi ham kulochilik hunarida xabardor bo‘lganligidan dalolat berib turibdi. Buyuk o‘zbek shoiri Alisher Navoiy asarlarining IV tomlik izohli lug‘atida bir qancha kulolchilik terminologiyasiga oid terminlarni uchratish mumkin. Lug‘at

¹Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. –М.: Наука, 1974; Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. –М.: Наука, 1976; Прохорова В.Н. Полисемия и лексико-семантический способ словообразования в современном русском языке. Лекция по спецкурсу. –М.: МГУ, 1980; Тихонов А.Н. Лексико-семантические группы слови семантические поля//Современный русский язык. Лексикология. –Ташкент:

Укитувчи, 1991; Базарова Д.Х. Семантика наименований частей и производных от них в тюркских языках: АКД. –Ташкент, 1967;Турсунова Т. ўзбек тили амалий санъат лексикаси. –Тошкент: Фан, 1978; Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Тошкент: Фан, 1985; Нарзиева М.Дж. Семантическая структура имен существительных возрастной характеристики лица в узбекском языке: АКД.–Ташкент, 1992;Жабборов Х. ўзбек тилининг суғориш лексикаси: НДА. –Тошкент, 1996; Нуруллаева Ш. Туркистон қарлуқ тип шеваларда тўй-маросим номлари: НДА. –Тошкент, 2001; М.Абдиев Соҳавий лексиканинг систем таҳлили(Самарқандвилояти касъ-хунарлари материаллари асосида) ДДА.-Тошкент,2005.

materiallari asosida soha terminarini quyidagicha leksik-semantik guruh(LSG)larga ajratish, ya'ni tasniflash maqsadga muvofiq bo'lindi.

1. Lug'atda kulolchilik sohasida ishlatiladigan quyidagi modda-madan nomlari izohlangan LSG: *qir (mum), xok, xoki, xokiy, tufrog/tufrog' (tuproq), xora (tosh), tiyra tufrog/tiyra xok (qora tuproq), sang (tosh), sang pora (tosh parchasi), sadaf, sadafpora/sadafreza (oqtosh bo'laklari), loy, gil, lavn (ranglar), ko'mur, qah/qoh (somon), kahgil (somonli loy), gaj (ganch), xisht (g'isht)* kabi.

2. Sohada ishlatiladigan asbob-anjom nomlari LSG: *burron (keskir), barg (bezak asbob), ashyo, afzor (ish qurol), asbob, andoza, anbur (ombir), do'lob (charx), kusav (cho'g' kovlagich), sangbur (toshkesar)* kabi atamalarni ko'rish mumkin.

3. Sopol buyumlarini pishirishda ishlatiladigan pech nomlari LSG: *otashxona, otashkada, otashgoh, dosh, doshxona, xishtxona, nigorxona, nigoriston.*

4. Faoliyat-jarayon anglatuvchi nomlar LSG: *qizar, qizart, qizit, xuzob (bo'yash), xom (pishmagan), xishtmolik (g'isht, loy qo'yish), teshavarlik, teshil, tzayin, tazhib, suva, suval, soti (yarqirovchi, yarqiratmoq), sarg'art, sayqal, andozalig' (qolipli), rangrezlik (bo'yoqchilik), korpardoqlik, peshavarlik (kosiblik), otashdonlig' (yondirish), nigorish (rasm tushirish), naqqoshlik, naqshbandliq / naqshbandlig' (naqshli, naqsh tushirish), naqshin, tarash (loyni tozalash), zulma ochish, qabza ochish.*¹

5. Kasb-hunar egalarini ifodalovchi terminlar LSG: *hunarvar, hunarkor, hunarmand, kosagar, herfavar (kosib), xorabur (tosh kesuvchi), xorakov (tosh qazuvchi), xorapardozi (toshga pardozi beruvchi), xorapaymoy (tog'-toshlarni qazuvchi), xorazez (tosh maydalovchi), teshavar (yunuvchi), suratgar (sur'at soluvchi), sohibhunar (hunarmand), san'atgar, san'atfosh, san'atsoz (san'atkor), sanno (hunarmand), banno (usta)* kabi.

6. Sopoldan yasalgan idish nomlari LSG: *ang (sopol), qalamdon, qadah, shamdon, cho'chak (safol, obdasta), xum, xokdon,xazaf (sopol), toba (tova), tanur (tandir), tabaq (idish, lagan), surmadon, sanam (but, haykalcha), saloya (yorg'uchoq), sabuh (may qadah), sabu (ko'zacha), ratl (qadah idish), piyola, paymona(qadah), oftoba, chovgun, kurga (may idish), ko'za.*²

¹ Mualliflar jamoasi. "O'zbek tili leksikologiyasi" – Toshkent. "Fan" nashriyoti 1981, 33-bet.

² Mualliflar jamoasi. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent. "Fan" nashriyoti 1981, 18,33-betlar

7. Kulol buyumlariga solinadigan naqsh nomlari LSG: *shamt, shamsa, nuqush (naqsh), zarkash, bisyornaqsh, suvar (rasmli), tirozlig' (naqshli)* kabi.

8. Kulolchilik buyularida qo'llaniladigan rang nomlari LSG: *abrash (oq-qizil rang), ablaq (oq-qora rang), axmar, axmariy (qizil), axzar (ko'k), arg'uvoniy, arg'uvongun (qizil), olabula, azraq (ko'k), nuqrafom (kumushrang), la'lgun, la'ligun (qizil), ko'k, zok (qora), zafaroniy, zangor, zangori, zangorgun, gulgun, bayoz (oq), bayoziy (oqish), hamrang, qirmiz, qiyrqun, qiyrpayvand (qora rang tusli), qizil, yashil, shangarf (qizil), shangarfgun (qizg'ish), shabgun, shabahgun (qora)* kabi

Azaldan sopol buyularini yasash an'analariga ko'ra buyumlarni ikki tur (guruh) ga ajratganlar: kosagarchilik va ko'zagarchilik.

Birinci turdagi buyumlarning ko'rinishi, asosan, yapaloq shaklda yasalgan. Bu xil idishlarning ko'pchiligini turli xil hajmdagi kundalik turmushda ovqatlanish va ichish uchun foydalaniladigan tovoq, lagan, katta kosa, kosa, piyola, sut mahsulotlariga mo'ljallangan og'iz qismi katta bo'lgan idishlar, shakar, don, tuz singari mahsulotlarni solish uchun maxsus yasalgan sopol idishlar kiritilgan.

Ikkinchi turga ko'za, ko'zacha, xum kabi sopol idishlar kiritilgan.

Bunday bo'linish dala ekspeditsiyalarida yig'ilgan materiallar tahlilida kulolchilik terminlarining barchasini leksik-semantik guruhiga ajratish uchun asos bo'la olmaydi, albatta. Sohaning leksik-semantik guruhini shakllantirishda bundan boshqa yana ko'plab lisoniy va nolisoniy omillarga e'tibor qaratishga to'g'ri keladi. Shuni e'tiborga olib kulolchilik terminlarining quyidagi leksik-semantik guruh tasnifi ishlab chiqildi.

1. Kulolchilik kasbi bilan shug'ullanuvchi shaxs nomlarini ifodalovchi LSG. Kulolchilik buyumlari dastlab qo'lda, keyinchalik kulolchilik charxi ixtiro etilgandan so'ng charx yordamida shu kasb egalari tomonidan yaratilgan. Kasb ma'nosini bildiruvchi so'z va terminlar esa bir nechta. Shuni ham aytish kerakki, bu mavzuiy guruhga kiruvchi birliklar qadimdayoq paydo bo'lgan va hozirgi kungacha shakllanib kelgan. Shaxsni ifodalovchi birliklarga quyidagilarni misol qilib keltirishimiz mumkin: *shogird, usta, katta usta, ustakalon, ustazoda, yordamchi usta, xalfa, kulol, oqsoqol. kosagar, tandirchi, ko'zagar, koshinchi, xumdonchi, chegachi, o'ymakor, rassom* kabilar.

2. Kulolchilik buyumlari nomlariga xos LSG. Kulolchilik terminlarining, shubhasiz, katta qismini sopol buyumlari nomidan iboratdir. Ularga: *sopol, piyola, kosa, nimkosa, kosacha, shokasa, choynak, ko'za, ko'zacha, tovoq, charx tovoq, miyona tovoq, chuqur tovoq ma'rakat tovoq, langari tovoq, nim tovoq, to'y tovoq, bosh tovoq, katta tovoq, la'li tovoqbalbala* va boshqalar. Bu buyumlar qanday mahsulot solishga mo'ljallangani, shaklidagi farqlar va boshqa belgilari asosida alohida nomlangani kuzatiladi. Shuning uchun bu mavzuiy guruhga kiruvchi birliklarni yana kichik guruhlariga ajratib o'rganish mumkin:

3. Suv va sut mahsulotlari uchun foydalaniladigan ko‘za nomlari LSG. Mazkur guruhga kiruvchi termnilar suvni saqlash uchun ishlatilgan. Bular quyidagilar: *qo‘shquloqcha (Toshkent), xurmacha(Toshkent), ko‘kanak (Rishton), chapiya (Rishton), suv ko‘za (Rishton), balbala.*

4. Tovoq turlari nomlariga tegishli LSG. Bu guruhga mansub idishlar qyuq mahsulotlarni taqsimlash maqsadida ishlatilgan. *Quyuyq charx tovoq (Rishton), tovoqi langari (Samarqand), naqshin tovoq (G‘ijduvon), la’li tovoq (Samarqand), chuqur tovoq (Rishton), miyona tovoq (G‘ijduvon), miyona tovoq, chuqur tovoq, ma’raka tovoq, langari tovoq, to’y tovoq, nim tovoq, xarchagi tovoq, bosh tovoq, la’li tovoq, lagan, katta lagan, o‘rta lagan, kichik lagan, to’y lagan, ma’raka lagan kabi.*

5. Kosa va lagan turlari nomlarigaoid LSG.. Bu *xildagi idishlar suyuq va quyuyqmahsulotlar solinadigan idishlar nomlarini ifodalaydi.*Do‘g‘obi kosa (Samarqand), qaymoq kosa (Rishton), labigardon kosa (G‘ijduvon), dukki kosa (G‘ijduvon), yumaloq (Rishton), naqshin kosa (Rishton), tarkash (Rishton), kosa (Rishton), nimkosa, shokosa, miyona kosa, yumaloq, mashadi kosa, shokosa, qatiq kosa, don kosa, suv kosa, sharbat kosa, nisholdo kosa, shinni kosa, sopol kosa, naqshin kosa, lagan, katta lagan, o‘rta lagan, kichik lagan, ta’ziya lagan, ma’raka lagan va boshqalar.

6. Ko‘za, xum, tuvak va boshqa buyum nomlari LSG: *qulqulcha (Samarqand), qatiq ko‘za (Samarqand), obdasta karshagi (Qarshi), suv ko‘za, yog‘ ko‘za, xum, xumcha, chapiya, ho‘qacha, tuvak, gultuvak, oftoba, piyola, ayoq, nog‘ora, moy ko‘za, yog‘ ko‘za, chorog‘i, chortagi, katta ko‘za, qulqulcha, quloba, quvocha, ponsari ko‘zacha, chuvati ko‘za, suzma ko‘za kabilar.*

7. Bodiya nomlari LSG: *bodiya, chanoq bodiya, mashadi bodiya.*

8. Tog‘ora nomlari LSG. Xamir qilinadigan tog‘ora nomlari: xamir tog‘ora, uchtalik tog‘ora (G‘ijduvon), miyona tog‘ora (G‘ijduvon), nim tog‘ora (Samarqand), tog‘oracha (Kattaqo‘rg‘on); kir yuvishda ishlatiladigan tog‘ora: kir tog‘ora; qopqoq yoki palov damlashda ishlatiladigan tog‘ora: tog‘oracha, damgir tog‘oracha, miyona tog‘ora, tulum tog‘ora, nim tog‘ora.³

9. Kulolchilikda qo‘llaniladigan tuproq va boshqa xomashyo nomlari LSG. Tuproq va loy turlari nomi: *sof tuproq/sog‘ tuproq, qora tuproq, ko‘kimtir tuproq, qizil loy tuproq, guldon loy, chinni loy, koshin loy, kosagar loy, ko‘zagar loy, tuproq, sho‘rto‘proq/sho‘rxok, ohak, ohaki oqsil, lo‘mboz, loyqa, loy, kesak, guvalak, gil, gilmoya, gilvata, bo‘tana.* Kulolchilikda asosiy xom ashyo tuproq sanaladi. Bundan tashqari *gil, oqtosh, oq qum, oq tosh* singari materiallar ham xomashyo sifatida ishlatiladi. Kulolchilikda ishlatiladigan loy o‘zining xususiyati va ishlatiladigan buyumiga qarab bir necha nomlar bilan ataladi: *loyi guldon, chinni loy, oq loy, koshin loy, kesma koshin loy,*

³ Рахимов. М.К. “Художественная керамика Узбекистана”. – Toshkent. 1951, 16- bet

jusha loyi, pat loy, tovoq loy, shirachli loy, sershira loy, kosagar loy, ko‘zagar loy plastik loy, yog‘li loy, plastik yog‘li loy singari. Quyida ularning ayrimlariga izoh keltiramiz.

Loyi guldon - Sershirali loy, bu loydan juda nozik guldonlar yasalgan. U elastik xususiyatga ega bo‘lib, jusha loyi qo‘shilgan bo‘ladi.

Chinni loy yoki oq loy – yarimfayans bo‘lib, qoramtir loy oqtosh va ishqor qo‘shilib tayyorlanadi.

Kesma koshin loy – o‘tga chidamli qoramtir loydan, ya‘ni gilvataga oq tosh yoki oq qum qo‘shib tayyorlanadi. Undan har xil mozaikli koshinlar tayyorlanadi.

Koshin loy – shirachli loyga kivars qumi qo‘shib undan har xil koshinlar tayyorlanadi.

Kosagar loy – patloy yoki tovoq loy deb ham yuritiladi. Bu loy sog‘ tuproqqa qamish qog‘ozini aralashtirib tayyorlanadi. Undan yassi yuzali idishlar tayyorlanadi.

Ko‘zagar loy – ko‘p miqdorda plastik yog‘li loy va oz miqdorda sog‘ tuproqdan qilingan loy. Undan xum, guldon, ko‘za va boshqalar tayyorlanadi.⁴

10. Kulolchilik mahsulotlariga ishlatilgan bezak, naqsh va gul nomlari bilan bog‘liq LSG. Kulolchilik leksikasida bu leksik-semantik guruhga kiruvchi nomlar juda ko‘p. Har bir kulol o‘z mahsulotini go‘zal bo‘lishi uchun harakat qilgan. Bundan tashqari, buyumlarning sirti, ichi, chetida ishlangan shakllar, bezak va naqshlar alohida nomlarga ega. Demak ushbu leksik-semantik guruhni bir nechta kichik guruhlariga bo‘lib o‘rganish mumkin. Shuni ham aytish kerakki, o‘zbek va tojiklar yonma yon yashaydigan hudud aholisi nutqida ikki tilli birliklar qo‘llanishda ekanini kuzatish mumkin. Quyida ana shu leksik-semantik guruhga kiruvchileksik-semantik guruhchalar xususida to‘xtalamiz:

10.1. Sopol idishlar chetiga ishlanadigan ingichka yo‘l ichidagi naqsh turi nomlariga xos LSG: *dandana, halqa zanjira, narvon, chashmi bulbul, oba, tumorcha, jiydagul, bandi rumi, parpashsha (yoki patpashsha), moragi duqator, nohoti halqa, taroqi xarroj, madoxili islami, chorxonai terma, chapu rost, o‘ngu chap, qo‘r chorxona, qo‘r sambusagi, parra xarroj, bargi tumorcha, tumorcha barg, tumor zanjira, g‘isht zanjira, moragi naxo‘d, g‘o‘zanagi terma, zanjirai nim davra.*

10.2. Sodda elementlar va geometrik naqsh elementlarini atovchi nomlarga tegishli LSG : *xat, qo‘shxat, sexat, uch xat, chorxat, to‘rt xat. xatti kesma, kesma xat, xatti naxo‘di zulma, uch ilon izi, se ilon izi, qo‘sh ilon izi, ilon izi, egri xat, ikki egri xat, du egri xat, se egri xat, bir tortar, xarsang tosh, kamarqo‘shirnoq, sambit bargi, bargi sambit, zulma zanjira, qanot zanjira, kariz zanjira, zuluk zanjira, bo‘ston naqshi, naqshi bo‘stoni.*

10.3. Ingichka va yirik yo‘l ichidagi naqsh turi nomlari LSG: *dandana, oshiq zanjira, yaktarafa zanjira, zanjirai raftor, jingalak zanjira, pechalak, madohilcha, obi rahmat, zanjirai chashma, g‘alvirak hoshiya, tikanak, chetan bo‘yrugi zanjira, tumorcha nuxat, noxoti tumorcha, vov zanjira, zanjirai vov, gilosbarg, halqa zanjira, havzagi zanjira, egar zanjira.*

⁴ Bulatov S. O‘zbek xalq amaliy bezak san‘ati.- Toshkent. “Mehnat” 1991, 290-bet

10.4. Bosma naqsh turi nomlari LSG: *noxot (nuxat), chashma, bosmanoxot, pistagul, davra noxot, parparak, bosma parparak, charxpalak, davra zulma, davra, naqshi sitora, parrak bosma, yulduzbosma, tolbarq, panjagi bosma, zarpoqa, g‘o‘zanagi terma, bodom, qanoti murg‘, naqshi shamdon, naqshi girdobi.*

10.5. Buyumlarning o‘rta va chet qismiga ishlanadigan yo‘l ichidagi naqsh turi nomlari LSG: *xatti mehrobi, rayhon bargi, bargi rayhon, ko‘ptok zanjira, kulcha zanjira, gandum zanjira, dolchin bargi, bargi dolchin, ko‘hiqof, noxoti xonagi, nokbarq, qovoqbarq, sebi hoshiya, jingalak zanjira, xapalak, qushqanot, ilmoq zanjira, tumorcha xonagi, otosharava, g‘ildirak zanjira.*

10.6. Kosa va likopchalarning markaziga ishlanadigan naqsh elementlari nomlari LSG: *jingala, qalampirgul, nokgul, bargi gulnor, behi guli, guli behi, bargi tug‘, madoxili sodda, naqshi humoyun, pinis naqshi. naqshi ponis, guli madoxil, olu guli. guli olubolu, binafshagul, guli binafsha, parpashsha, munchoqgul, doira, charxi parrak.*

10.7. Buyumlarning o‘rta va yaxlit qismiga ishlanadigan naqsh elementlari nomlari LSG: *pistagul, bargi mustai, guli talxa, qafasi bedana, bargi islami rixak, guli akvoxun, gajakgul, guli gajak, qovoqgul, bargi chingalaki xudus, guli mujgon, uzum guli, guli anqur, guli azhar, daraxti xurmo, naqshi morob, guli rumi, guli anor, anorgul, binafsha gul, guli binafsha, guli tupsar.*

10.8. Buyumlarning o‘rta va yaxlit qismiga ishlanadigan yo‘l ichidagi naqsh turi nomlari LSG: *bargi zanjira, zanjirai taroq, islami hoshiya, tosh taroq, taroqi sang, ishkomi hoshiya, mehrobi oba, qo‘chqaroq zanjira, anjirgul, chashmi ushtur, islami taroq, naqshi halila, bodring zanjirasizanjira islami olxo‘ri, islami pechakgu.*

10.9. Buyumlarning o‘rta chuqur qismiga ishlanadigan naqsh elementlari nomlari LSG: *du gajagi marg‘ula, gajakbarq, tug‘barq, bargi kobuzbon, zanjobil bargi, bargi zanjabil, nayzabarq, bargi nayza, bargi shijora, bargi madohil, bargi mushki anbar, chorbarg, gandumgul, gajak barg, bargi gajak, choybarq, rishtai pisorig‘, behi sarun, naqshi xashhosh, behi daraxti poyox.*

10.10. Kompozitsiyalarda qo‘llanadigan o‘simliksimon naqsh elementlari nomlari LSG: *guli bodomi ninachi, bodomgul, islami qalampir, tarvuz guli, guli tarvuz, nok guli, guli nok, pistagul, islami ansur, norij guli, guli norinj, sodda gul, qirq og‘ayni, karnaygul, qiyoy o‘t, guli chong‘ora, lolagul, buragul, g‘unchagul, guli zarvara, oddiy gul, guli odmi, gulxayri, o‘sma gul, guli o‘sma, guli ansur, g‘o‘za gul, naqshi obi.*

10.11. Kompozitsiyalarda qo‘llanadigan boshqa naqsh elementlari nomlari LSG: *qo‘chqaroq, islami zuluk, chor chashm, qo‘sh bargi bodomi shijor, baliq dumi, dumi baliq, tovus qanoti, qanoti tovus, o‘rdak qanoti, qanoti o‘rdak, kaptar dumi, dumi kabutar, tovus qanoti, qanoti tovus, kapalak qanoti, qanoti kapalak, qush dumi.*

10.12. Buyumlarning oʻrta qismini bezashda ishlatiladigan naqsh turi nomlari LSG: *chinnimuhr, shamdoni xashtagi, yalpizgul, oftobi, pirpirak, toʻpmunchoq, girdobi parra, palakgul, shabaki, chigʻiriq, davrai xurshid, hashti havzagi, chormagʻiz, qoʻy tuyogʻi, tuyogʻi gusfand, qora ilon, mori siyoh, xatti islami, hoʻkiz shoxi, shoxi gov, naqshi kojokord, hoʻkiz koʻzi, chashmi gov, qanoti qushi movi, qush koʻzi.*

11. Kulolchilikda ishlatiladigan buyoq va rang nomlari LSG: *oq rang, yashil rang, moviy rang, sariq rang, havo rang* kabilar. Kulolchilikka xos boʻyoqlar tayyorlash oʻziga xos texnologiyaga ega boʻlib, ularni tayyorlash usullarini qisqacha izohlaymiz.

Oq rang oq tuproq, gilvata va oz miqdorda oq toshning mayda qumi qoʻshilib tayyorlanadigan rang.

Yashil rang mis kuyundisi, yaʼni kukuniga qoʻrgʻoshin, sir va oʻtga chidamli tuproq, yaʼni gilvata qoʻshib tayyorlanadigan rang.

Qora rang gilvata, marganets oksidi, lazur va qoʻrgʻoshin sirlari qoʻshib tayyorlanadigan rang.

Sariq rang yongan temir sop yoki mayda temir chiqindilaridan foydalanib, temir kukunini mis qozonga solib, unga gilvata, qoʻrgʻoshin siri hamda suv solib ezgʻilab tayyorlanadigan rang.

Havo rang lojuvard, oq tosh yoki oq qum va gilvata qoʻshib tayyorlanadigan rang.

12. Kulolchilikda bajariladigan anʼana va urf-odat nomlari LSG: *boʻy, moʻyqalam tutqazish, suv ichirish, uy bezatish, oq yoʻl, fotiha, arvoxi pir, kamar basta, qurbonlik oʻtkazish, xudoyi qilish, is chiqarish* kabilar.

13. Kulolchilik asboblari nomlari LSG: *mola, katta mola, kichkina mola, labgir, sim, naqshin qolip, lagan qolip, gʻujmak, tuppaa, tagi qalam, taroq, kojokord, pargar, charx, moʻyqalam, chega, miqroz (qaychi), kovlagich, otashkurak, dastgoh, boʻyagich, andoza, bolgʻa, sim, labgir, pargar qalam, gʻujmak, tuppaa..*

14. Kulolchilik uyushmasining tarkibiy tuzulmasi nomlari LSG: *bobo, usta bobo, oqsoqollar kengashi, oqsoqol, poykor, xalfa-usta, ustakor, usta, shogird.*

Bobo – hunurmandchilik uyushmasi rahbari sanalgan. U ustaxona kengashiga boshchilik qilgan, shogirdlarning ustachilikka bagʻishlangan barcha tadbirlarga boshqosh boʻlgan. Bobo ixtiyorida usta oqsoqollar kengashi faoliyat koʻrsatgan. Kengash aʼzolari shogirdga mustaqil faoliyat koʻrsatish uchun beriladigan ijozat tadbirlarida qatnashganlar, ustaxonaning umumiy ishlarida ishtirok etganlar va zarur boʻlgan hollarda jiddiy muammolarni hal qilish uchun taklif qilganlar.

Yirik ustaxonalarda usta boboning yordamchilari oqsoqol va poykorlar deb atalgan. Oqsoqol keksalar orasidan saylangan. U bozorni idora qilgan, soliq yigʻishda qatnashgan, mahsulot sifatini nazorat qilgan, mahsulotning barqaror bahosini aniqlagan. Uning ishtirokida ustalarning buyurtmachi bilan shartnomalari tuzilgan.

Paykornlarni esa *usta bobo* e'tiqodli yoshlar orasidan saylagan. Ular dastyorlik vazifasini, ya'ni ular yollangan hunarmandlarni kerak bo'lgan ustaxonalarga olib borish, ustalarga buyurtmalar qidirib topish va shu kabi ishlarni bajarishgan.

O'rta Osiyoning ba'zi bir shaharlarida ustaxona jamoasida oqsoqol va paykornlarga nisbatan mavqei nisbatan pastroq bo'lgan shaxslar xalfa-usta deb atalib, ular o'z ishlab chiqarish vositalariga ega bo'lmagan. Usta unvonini olishga bag'ishlangan marosimdan o'tgan shogird xalfa bo'la olgan. Chizmadan ko'rinib turibdiki, eng pastki o'rinda shogird va ustazodalar joy olgan. Shogird atamasi kulolning qarindoshi sanalmagan shaxslarning farzandiga nisbatan qo'llanilgan bo'lsa, ustaning o'z farzandlariga nisbatan esa ustazoda atamasi ishlatilgan.

15. Kulollar piri va homiysi nomlari LSG. Qadimgi e'tiqodlarga ko'ra har bir hunarning homiysi – piri bor deb tushunilgan. Hunarmandlar o'z homiylari - pirlariga sig'inganlar. Uning nomiga duo o'qitganlar. Bu odat hozirda ham saqlanib qolgan. Masalan, temir-chilik xunarining, cho'yan quyuvchilarning homiysi va himoyachisi Dovud payg'ambar bo'lgan, ammo uni ganchkorlar, novvoylar ham ezozlashgan. Igna bilan ishlovchi barcha hunarmandlarning (tikuv-chi, etikdo'z, zardo'z va shu kabilar) homiysi Boboi Parado'z, kullolarning homiysi esa Buxoro shayxlari Saidi Amir Kulol (yoki Kalon) va Bahovuddin Naqshbandiy hisoblangan. Rivoyatlarga qara-ganda kulolchilik hunari Odam Atodan Said Amir Kulolga, undan esa Bahovuddin Naqshbandiy orqali barcha kulollarga o'tgan. Bahovuddin Naqshbandiy ayniqsa, naqshlangan buyumlar ishlab chiqaruvchi ustalar tomonidan e'zozlangan. Ular buyumlarga naqsh solish Bahovuddindan qolganligi tufayli uni naqshbandiy, ya'ni tojikcha naqsh – rasm, bezak va band – bog'lamoq (chizmoq) ma'nodan kelib chiqqan holda pir sifatida bilganlar.

16. Kulolchilik buyumlarini tayyorlash jarayonida bajarila-digan xatti harakat va holat nomlari LSG. Kulolchilikda ustalar loyni har xil texnologiya asosida tayyorlaydilar. Bu jarayon bilan bog'liq tushunchalar, xatti-harakatlar nomlari mavjud bo'lib, ularni alohida mavzuiy guruhga birlashtirish mumkin: *elamoq, qorimoq, loy tayyorlamoq, tepmoq, mushtlamoq, pishitmoq, nam sholcha bilan o'ramoq, quritmoq, xumdonga solmoq, olovda pishirmoq, sovutmoq, ishlov bermoq, gul solmoq, shakl bermoq, sirlamoq* va boshqalar.

17. Kulolchilik charxi va uning qismlari nomini ifodalovchi LSG: *charx, g'ildirak, kichik g'ildirak, katta g'ildirak, o'q, yog'och o'q.*

18. Kulollarga beriladigan ish haqi nomlaribilan bog'liq LSG. Avvalom bor shogird yugurdaklik qilgan, hovli va ustaxonani tozaligini saqlash, yarim mahsulotlar tayyorlash va shu kabi yumushlarni bajargan, faqat 2-3 yilgi qora ishdan so'ng usta mustaqil ravishda bajarish uchun unga biror bir ish qilishga ruxsat bergan. Kulolchilikda shogirdlikning birinchi yillarida bolalar ustadan ovqat va kiyim-bosh,

ba'zi paytlarda bir yoki ikkita posra deb ataluvchi tayyor mahsulot olganlar, ularni sotib, o'z ehtiyojlari uchun ishlatganlar. Agar usta shogirdga posra emas pul bersa, bu pul choy puli, osh puli deb atalgan. Shogird ustaga sezilarli darajada yordam ko'rsata boshlaganida, usta har bir kulolchilik pechidan chiqqan mahsulotlardan ularga sovg'a sifatida bir yoki ikki buyumni bergan. Shu bilan birga, o'spirin o'lg'aygan sari va uning ustaxonadagi o'rni sezilarli bo'lib qolganda, ustaxona egasi unga tez-tez va katta miqdorda posra bera boshlagan.

Shogird usta maqomiga erishgach, arvohi pir o'tkazgan. Ya'ni qo'y so'yib, ziyofat bergan, ustozlariga *to'n, sarpo, kiyim-bosh* kiydirgan.

19. Kulolchilikda ishlatiladigan modda-ma'dan nomlariga xos LSG : *gilvata, kvars, malg'ash, ishqor, oq tosh, oq qum, qil, jun kabi.*

20. Kulollar ishlaydigan joy (bino) nomlariga doir LSG: *do'kon, do'konxona, ustoxona, pirxona, otashxona, otashdon, olovdon, o'txona, ko'mirxona, bo'yoqxona.*

21. Sopol o'yinchoq nomlari LSG: *hushtak, xushpalak* (G'ijduvon va Rishton), *churchurak* (Shahrisabz), *xushtak* (Samarqand, Kattaqo'rg'on va Toshkent), *shivalak* (Xorazm) kabilar.

22. Kulolchilik terminlari asosida yaralgan toponimlar LSG. Bizga ma'lumki. O'zbek xalqi azaldan hunarmand xalq sanaladi. Ayniqsa, hunarmand-chilik – shahar aholisining asosiy mashg'uloti, yashash manbai sanalgan. Yirik qishloqlarda, shaharlarning tevaraklaridagi aholi yashash maskanlarida hunar-mandchilik taraqqiy etgan. Ayrim qishloqlar, mahallalar, ovullar, guzarlar ma'lum bir hunar, kosiblik turi bilan mashhur bo'lishgan. Hunar egalarining yashagan hududi, mahallasi, guzari, qishlog'i ularning kasb-kori nomi bilan atalgan. Shu tariqa hasb-hunarga oid apellyatik leksika atoqli otga, ya'ni onomastikaga ko'chgan. Tilshunoslikning onomastika sohasida bunday ko'chish, boshqa so'z turkumiga oid so'zlar, birinchi galda turdosh otlarning atoqli otga o'tishi nomlashuv asosida yasali deb qaraladi.

Respublikamiz hududida yana shunday yasali orqali nomlangan toponimlar juda ko'p. Ko'kchi/Ko'kcha nomi bo'yoqchilar kasbini ifoda etuvchi ko'kchi so'zidan yasalgan. Ushbu maqolada Alachobof (Koson), Galabaytal (Yakkabog'), So'zangaron (Samarqand va Buxoro), Bo'yrachi, Bo'yrafob, Bo'yrapo'sht (Qumqo'rg'on, Shahrisabz, Sariosiyo), Hullabof, Etikchi, Kosa-garon, Ayoqchi singari qishloq, ovul, mahalla va guzar nomlari bevosita kasb-hunar bilan bog'liqligi qayd etiladi.⁵ Zargar, Zargaron, Degrez, Degrezi, Charxchi, Charmgar, Kulol, Kulolon kabi mahallalar respublikamizning Toshkent, Samarqand, Qarshi, Qo'qon, Marg'ilon, Xiva, Termiz, Karmana kabi shaharlarida mavjudligi xususida yuqoridagi maqolada ma'lumot beriladi.

Professor T. Nafasov respublikamizda kasb-hunar, kosiblik nomlari asosida yasalgan toponimlarning eng muhimlarini 41 ta leksi-semantik guruhga bo'lib o'rgangan. Ushbu

⁵ Nafasov T. O'zbek hunarmandchiligi va o'zbek toponimiyasi // Nafasov T., Tursunov Sh. Qarshi shahri mahalla va ko'cha nomlari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. -16-bet.

guruhlar tarkibida bevosita kulolchilik kasbiga aloqador toponimlar 3 ta tematik guruhga bo‘lib berilganini ko‘ramiz. Ular quyidagilar:

1. Kulollik kasbi asosida yasalgan toponimlar: Kulol, Kuloli, Kulolchi, Kulolchilik, Kulolon, Kuloltepa, Kulolariq, Kuloltuproq, Kulolqo‘rg‘on.
2. Kosa, tovoq yasash hunari asosida yasalgan toponimlar: Kosagar, Kosagaron, Kosagari, Kosatarosh, Kosagarlik, Ayoqchi.
3. G‘isht pishirish, sopol idishlar tayyorlash kasbi asosida yasalgan toponimlar: Xumdon, Xumdonak, Qumqishloq, Qumqo‘rg‘on (xum so‘zining o‘zgargani qum), Sarixumdon.⁶ va hakoza.

Xullas, milliy hunarmandchilikning muhim tarmog‘i bo‘lgan kulolchilik terminlarining semantic xususiyatlarini o‘rganish barorida ularning lug‘aviy ma‘nolarini tadqiq etish bugungi kunda juda dolzarb hisoblanadi. Bu milliy terminologiya masalalarini haletishda hamda yaratilishi ko‘zda tutilayotgan til korpusi uchun muhim manba vazifasini o‘tashi tabiiydir.

Annotatsiya: mazkur maqolada kulolchilikning paydo bo‘lish va kulol mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonlari terminlari xususida fikr bildirilgan. Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan kulolchilik terminlari tasnifi am berilgan. Yig‘ilgan materiaalar assosida kulolchilik terminlari 22 ta leksik –semantik guruhga bo‘lib tahlil etilgan.

Kalit so‘z va birikmalar: kulol, kulolchilik, leksik-semantik guruh, mahsulot, termin, terminologiy, kasb, sematika, naqsh, rang, tuproq, loy.

ADABIYOTLAR:

1. Bulatov S. O‘zbek xalq amaliy bezak san‘ati.- Toshkent. “Mehnat” 1991, 290-
bet
2. Mualliflar jamoasi. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent. ”Fan” nashriyoti
1981, 18,33-betlar
3. Raximov. M.K. “ Художественная керамика Узбекистана”. – Toshkent. 1951,
16- bet
4. Nafasov T. O‘zbek hunarmandchiligi va o‘zbek toponimiyasi // Nafasov T.,
5. Tursunov Sh. Qarshi shahri mahalla va ko‘cha nomlari. – Toshkent: Ma‘naviyat,
2008. -16-bet.
6. <https://procedia.online/index.php/applied/article/view/955/841>
7. <https://tadqiqot.uz/index.php/language/article/view/8046/7644>

⁶ Nafasov T. O‘zbek hunarmandchiligi va o‘zbek toponimiyasi // Nafasov T., Tursunov Sh. Qarshi shahri mahalla va ko‘cha nomlari. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2008. -17-18-betlar.